

BOKÁLY-KÁLYHA, BOKÁLY-KEMENCE

A XVII. és XVIII. századi erdélyi inventáriumok és konskripciók kályha-adatai között sokszor találkozunk a „bokály-kályha“, „bokály-kemence“ kifejezéssel. Az akkori szóhasználat szerint kályhának a kályhacsempét nevezték, s a kemence jelentette a csempéből felépített tulajdonképpeni kályhát. A szóban forgó kályhák a XVII. század közepén tűntek fel, s a XVIII. század első felében ki is koptak a használatból. Elkülönítésük a hagyományos „zöld“ és „paraszt“ kemencéktől azt sejteti, hogy az említetteknel igényesebb darabok lehettek. A következőkben arra igyekszünk fényt deríteni, hogy tulajdonképpen milyenek is voltak ezek a XVII. századi új kályhák.

Ha nevük elemzéséből akarunk kiindulni, a bokály szóval kell kezdenünk. A bokály szó alkalmasint olasz eredetű. Az átadó nyelvben kettős jelentéssel rendelkezett. Részben az égetett agyagból készített, borivásra hasznait kancsókat jelölték vele, részben a bor régi mértékegységét — vidékenként változóan 1—2 liter — értették rajta. Hozzánk valamelyik észak-olasz nyelvjárásból származhatott be, s a finom, mázas cserép-, illetőleg majolika kancsó, korsó nevéként került a köztudatba. A reá vonatkozó első adat a XVI. század közepéről, 1549-ből való, ami annyit jelent, hogy a szót akkor már használták, tehát meggyökerezésére korábban kerülhetett sor. Egészen valószínűnek látszik, hogy a Mátyás korában megerősödött olasz reneszánsz kapcsolatok révén az Olaszországból importált fajansz-készítmények behozatalával maga a bocal szó is ismertté vált, s később alkalmazták mindazokra a majolika kancsókra és hozzájuk hasonló edényekre, amelyeket az olasz reneszánsz kerámia importált darabjaival a kivitel finomsága és a mintakincs rokonsága révén kapcsolatba lehetett hozni.

Az okleveles adatok tanúsága szerint a szó szélesebb körben való elterjedése a XVI. század végén a keleti nyelvjáróterületen észlelhető, akkor, amikor a török előrenyomulás és a mohácsi csatavesztés következtében meglazult olasz kapcsolatok ápolását az önálló erdélyi fejedelemség vette át. A fejedelmi udvarban újra otthonra talált az olasz reneszánsz műveltség; az építészet és díszítőművészet olasz példák után igazodott, s a kereskedelmi összeköttetések megerősödésével sok kiváló olasz iparcikk került Erdélybe. A reneszánsz hatás, amely Mátyás korában csak a királyi udvarra és környezetére terjedt ki, az erdélyi fejedelemség idején széles körben elterjedt. Szerintünk az olasz reneszánsz művészet állandó közvetlen hatásának tudható be, hogy a bokály szó éppen Erdélyben otthonosodott meg. Ha ugyanis elfogadjuk a bokály szó olasz eredetét — márpedig a nyelvészeti és a művelődéstörténeti adatok egyaránt emellett szólnak —, akkor a keleri nyelvjárás-

területen való meghonosodását csak azzal tudjuk magyarázni, hogy abban az időben, mikor ez a folyamat végbement, Erdélynek voltak a legközvetlenebb olasz kapcsolatai, s így a fejedelmi udvar szükségleteinek megfelelően az olasz reneszánsz kerámia termékei is ide jutottak el a legnagyobb mennyiségben. Mindebből az következik, hogy a szóban forgó kályhafajta, neve után ítélve, az erdélyi kerámián belül olasz kapcsolatok felé utaló csoportba tartozhatott.

Ha ezen túlmenően, most már a levéltári anyagra támaszkodva, előfordulási helyeik szerint vizsgáljuk a bokály-kályhákat, azt tapasztaljuk, hogy a legszebben, leggazdagabban felszerelt szobákban, az „ebédlőpalotában“, az „úr-“ és „asszonyházában“ említik őket a leírások. Maga az a tény, hogy csak a leg gondosabban berendezett szobákban fordulnak elő, arra vall, hogy az általánosnál sokkal szebb, finomabb kivitelűek, s anyagi vagy egyéb okok következtében nehezebben hozzáférhetőek voltak. Csupán ezzel magyarázhatjuk, hogy használatuk kizárólag a főrangúak szűk körére korlátozódott. A XVIII. század közepétől kezdődően, amikor divatjuk már leáldozott, helyüket a drága bécsi és halicsi „porcelán kemencék“ foglalták el; e tény szintén azt bizonyítja, hogy nem voltak közönséges darabok.

Sajnos a leltárak sok esetben anélkül említik őket, hogy alakjukra és mintáik színére valami felvilágosítással szolgálnának. Például idézhetjük a következő adatokat:

1666, *Gyalu* (vár): az asszony szobájában „Egy bokaly kementse az Tüzhelje alatt vasak, az kementse alatt vas, az Tetejeben is vasak“; másik szobában „egj bokaly kementse“; 1692, *Nagybún*: az asszony szobájában „Szép Bokally csipkés kementse“; 1744, *Marosszentkirály*: az asszony szobájában „Bokály kályhából csinált új kemence“; az „úrházában“ „Bokály kályhából csinált új kemence“.

A részletesebb leírások alapján azonban megállapíthatjuk, hogy az elnevezés alapjául nem a kályhák formája vagy színe szolgált. A kályhák formáját tekintve az általánosan használt, szögletes alakúak mellett kerek idomúakat is találunk; tüzelőrendszerüket vizsgálva pedig azt tapasztaljuk, hogy készültek belül fűtő, de kívül fűtő megoldással is. Ami a csempek színét illeti, előfordult közöttük az egyszínű zöld, ritkábban az egyszínű fehér, a legáltalánosabbnak számított a fehér alapon kék, illetve tarka mázas megoldás. Ez utóbbiak, amennyire a szórványos adatokból kivehető, mindig virágmintások voltak. A kályhák tetejét, a század divatjának megfelelően, a legtöbb esetben csipkés, pártázatos koronázópárkány zárta le. De beszéljenek maguk az adatok.

1631, *Vajdahunyad* (vár): a „buzogányház“-ban (régén „úrházának“ hívták) „Alol faragot Keo Labon, fellyül keredged vasabronczon s vas lábakon álló keredged bokalyos kementzéje, minden fogiatkozás nélkül“; 1692, *Nagybún*: az „úrházában“ „Bokalyos zöld mázu csipkés uy kementse“; az „ebédlőpalotában“ „egj bokalyos tarka mazu egész készülettel való küll fűtő uy Kementse magoss“; XVII. század vége, *Borberek*: az emeleti boltban „küll fűtő fejer bokaly kementse“; 1753, *Marosszentkirály*: az „asszonyházában“ „virágos bokaly kementse“; az „úrházában“

„nem régiben épült olasz fokos és mellete bokaly kalyhából rakott vas táblájú kis kementze faragott kö Lábokra és kö Parkányos fundamentomra építve“; 1765, *Bethlenszentmiklós*: az északnyugati sarokbástya második emeleti szobájában „Lazur szín festékű virágos fehér mázu vagy-is (mint szokták hívni) bokáj kályhából rakott romladozott s feldozott belől tüzelő kemencze“; a délkeletre néző sarokbástya emeleti szobájában „kékes vagy Lazur szín mázzal cifrázott fehér mázu csinos és ép bokáj kályhából rakatott belől tüzelő jó kemencze“; 1784, *Szent-benedek*: az úgynevezett zöld bástyában „fehér s kék Mázzal elegyes Virágos Bokály Kályhából faragott kö Lábakon álló szájas Kemencze“; a nappali szobában „fejérrel és kékkel elegyes mázu Bokály, vas Táblás kályha kemencze“.

A felsorolásból teljesen világos, hogy a bokály-kályhák nem formájuk és nagyságuk szerint, de nem is egy újfajta fűtőrendszer vagy azonos színeik alapján alkottak külön csoportot. Ha azonban jól megfigyeljük, a különböző színű kályhák között volt egy csoport, melynek fehér alapon kék vagy tarka virágos csempéi élesen elütöttek az addig általánosan használt változatoktól.

Ha most már ezen a nyomon elindulva vizsgáljuk a XVII. század első felének kerámiai termékeit, nem kell hosszas kutatás ahhoz, hogy csempéink testvéreit felfedezzük a fejedelmi rezidenciák „bokályos-házainak“ falain. Ez utóbbiakról a kutatás megállapította, hogy a török kerámia importált termékei voltak, s csak nagyon kis hányaduk készült hazai földön; azok is behozatott török fazekasok keze munkáját dicsérik. Mivel a bokály-lapok külföldről kerültek hozzánk, használatuk kizárólag a fejedelmi udvarra, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György építkezéseinek idejére korlátozódott. Bokály-kályha több volt, mint bokályos-ház, s éppen ezért, tekintettel a nehéz szállítási körülményekre, valamint a kályhacsempék törékeny voltára, úgy véljük, készítőik is a hazai mesterek közül kerültek ki. Pontosabban szólva, olyan kerámiai központra gondolunk, mely az olaszhoz hasonló mintakincsel díszített, finom kivitelű „bokály-edényeket“ állított elő, s amelyik — kályhacsempéinek a falburkoló bokály-lapokkal való hasonlatosságából kiindulva — a török agyagművességet is ismerte.

Ilyen megfontolások alapján a hazai fazekasközpontok közül elsősorban az alvinci habánok jöhetnek számításba. Az ő műveiken ugyanis az olasz hatás is, majd később a törökös motívumok átvétele is megfigyelhető.

A habánok vagy ahogy nálunk nevezik őket: „újkeresztények“, egy, a Zwingli tanaival elégedetlenkedő svájci szekta tagjai közül kerültek ki. Vallási üldözések miatt Ausztrián keresztül Morvaországba menekültek, és Nikolsburgban telepedtek le. I. Ferdinánd azonban 1527-ben Morvaországból is kitiltotta őket. Ekkor kezdődött meg Magyarország területére való beáramlásuk, de I. Ferdinánd 1548-ban kibocsátott újabb rendelete már a Magyarországra menekült anabaptisták ellen is szólt. Alvincre Bethlen Gábor 1621-ben telepítette őket. Mivel a habánok kitűnő mesteremberek voltak, a fejedelem az erdélyi ipar fellendítését várta tőlük. Bethlen Gábornak a hazai ipar felvirágoztatására vonatkozó tervét az országgyűlés is magáévá tette, s a habánok jogait törvénybe iktatta: „Az mely új keresztények, kegyelmes urunk

felséged jó akaratjából az országban bejöttek és immár ugyan meg is telepedtek, Felséged kegyelmes parancsolatja szerint azoknak állapotjokról országul így végeztünk, hogy azoknak az új keresztyéneknek és az kiket magok mellé azután behozhatnának is ez országban, minden névvel nevezendő mesterségek szerint való munkájukat, szabadosan exerceálhassák. Az melyet pedig, tudniillik Alvinczet, Felséged nekik rendelt, abban az helyben religio* jokat is az ő szokások szerint exerceálhassák és senki őket abban meg ne háborúsa, az ország közé semminemű adozással ne tartozzanak, valakik az Felségedtől rendeltetett helyen, tudniillik Alvinczen, fognak lakni, hanem az mint Felséged nekik adott privilégiumokban deciaráit, hozzájuk való kegyelmességét, mi is országul consentialunk és abban megtartjuk.“

A megtelepített habánok a fejedelmi pártfogás és a törvény biztosította szabadságjogok következtében néhány év alatt olyan virágzó, remek ipart teremtettek, hogy a limitációk kénytelenek voltak külön foglalkozni termékeik árával, s a szászok kétségbeesve tiltották ki őket piacaikról. Magas színvonalú művészi iparuk termékei rövidesen az udvarházak és kastélyok berendezési tárgyai között is feltűntek, és elválaszthatatlan tartozékaivá váltak a XVII. és XVIII. századi erdélyi lakáskultúrának. Ebből a szempontból különösen bőrcserző tudományuk és fazekasművészetük volt jelentős. Az inventáriumokban már a XVII. század harmincas éveitől kezdve olvashatunk az „újkeresztény módra“ csinált „bőrös setzel székek“-ről, vörösre festett kecske- és szarvasbőr asztaltakarókról, vinci fedeles korsókról, kancsókról, s ami minket jelen esetben közelebbről érdekel, „újkeresztény kályhás kemencék“-ről is.

Erre vonatkozó adataink a következők:

1647, *Meggykerék*: „Egy Uy keresztyen zöld kemence“; 1679: „Kő labakon álló Vinczi kályha formára csinált mazos kívül fűtős kemence; 1684, *Drassó*: az „úr“- és „asszonyházában“ „zöld mázos új keresztény forma kemence kő lábokon álló“.

De a habán kályhák térhódítását nemcsak az inventáriumok adatai bizonyítják, ezt tanúsítják a limitációk árszabásai is, amelyek a „zöld mázas“, „tarka cifrás mázas“, „paraszt cifrás“ és „paraszt közkályhá“-n kívül mint legdrágább kályhacsempét a „Német módra csinált szép tarka öszvejáró virágos kályhát“ említik. Ahhoz pedig nem fér kétség, hogy ezeknek a német módra készített tarka virágos csempéknek a mesterei, legalábbis kezdetben, az alvinci habánok voltak (141, 142, 143, 144. kép).

Mindebből az következik, hogy az újkeresztények kályhái az átlagnál sokkal szebb kivitelben készültek, s elkülöníthető, önálló csoportot alkottak. Ezt bizonyítja részben az inventáriumok kályha-adatainak „újkeresztény“ jelzője, ami az alvinci habánok munkáit kiemeli az általánosan használt zöld kályhák csoportjából, részben a magas árszabás, valamint az a tény, hogy a limitációknak csak a rájuk vonatkozó része enged meg ilyen szabadságot: „ha kik cifra mivét akarnak csináltatni, alkudjanak a mesterrel“.

Ha most vizsgált tárgyunk szempontjából nézzük a kérdést, a leltárak adatai és a habán kályhákról elmondottak között feltűnő hasonlatosságot találunk. A habán kályhák „szép tarka öszvejáró virágos“ csempéi teljesen

megegyeztek az inventáriumok tarka mázas, virágos „bokály-kályháival“ s az újkeresztény zöld mázas „kemence“ leírása is talál a zöld mázas bokály-kályháival. Úgy érezzük azonban, hogy mindez nem elég annak bizonyítására, hogy a habán kályhakeszítmények valóban azonosak a XVII. és XVIII. század bokály-kályháival. XVII. századi adatok azonban világosan mutatják a két eddig meghatározott csoport azonosságát.

Íme:

1736, *Mikefalva*: az „úr“ szobájában a „kemence“ „vintzi bokály forma mázos violaszínü, szederjes és sárga mázzal virágzott igen szép kályhákból van kirakva“; a pohárszék kristálypoharai között „vintzi bokály 12“; 1736, *Várhegy*: az „úr“ szobájában „faragott kőből rakott tűzhely fundamentumon álló vasra rakott drága és Gyönyörűséges szép (vinci bokály színü) kályhákból rakott, három rendbéli szoritos és szegelet Kályhákkal edgyütt Csipkésen és Gomboson készült Tüzelő kementze“; 1736, *Martonfalva*: „vintzi bokály mázu füles csészétske 1, zöld mázu apró bokályotskák 3, Paraszt mázu kis kantso; 1748; *Koronka* (régii udvarház): „Vinczi Bokály festet, vagy is szép Mázas“.

A fentiekből nemcsak az derül ki, hogy az alvinci telepről bokály-kályhák és edények kerültek ki, hanem nagy vonalakban az is tisztázódik, hogy milyen ismérvek alapján különítették el ezt a csoportot. A várhegyi konskripciónak a vinci bokály színű kifejezése és a martonfalvi összeírás vinci bokály mázú meghatározása világosan mutatja, hogy részben a különleges színösszetétel, részben a szép máz szolgált a megkülönböztetés alapjául.

Vizsgáljuk meg közelebbről, hogyan is állunk ezzel a két ismertetőjegyei. Vegyük elsőnek a bokály-színű kifejezést, hiszen ez tűnik a legfélreérthetőbbnek. A fejtegetéseink elején felsorolt adatokból ugyanis az látszik, hogy a bokály-kályha különböző színekben készült, s ezért a színezés alapján nem is tudjuk minden esetben elkülöníteni a használatban levő többi kályhától. Azt azonban már ott is megjegyeztük — s ezt a későbbi adatok csak alátámasztották —, hogy kedvelt volt a fehér alapon kék és tarka virágos mintával készült változat. A bokály-színű meghatározás szerintünk kétségkívül erre a tarka virágos kályhára utal, amit az is megerősít, hogy az előbbieken már idézett két zöld kályhát a leírók „újkeresztény“ megjelöléssel illették, valószínűleg azért, mert a „bokály“ jelző ezekre nem talált. Feltételezésünket alátámasztja a martonfalvi konskripciónak a cserépedényeket számba vevő része, ahol vinczi bokály mázu füles csészéről, de zöld mázu apró bokályocskákról beszél. Szerintünk a „bokály“ jelző a virágos bokály-kancsók és a minden esetben virágos bokály falburkoló csempék analógiája alapján ragadt rá az alvinci habánok kezéből kikerülő, tarka virágos „kályhákra“ is. Mivel azonban ezek az anabaptista fazekasok nemcsak virágos kályhákat készítettek, termékeik elszaporodásával most már a színtől függetlenül alkalmazták a kifejezést minden habán kályhára.

Mi volt tehát az az ismerv, melynek alapján az alvinci habánok munkáit más készítményektől meg lehetett különböztetni? A gondos kivitel, az új forma, a plasztikus megmintázási mód s a hazai kerámiában addig ismer-

retlen ónmáz, amelyet ők alkalmaztak először. Az utóbbira vonatkozik a már idézett martonfalvi összeírás vinci bokály mázu meghatározása, valamint a koronkai konskripció magyarázata a festett vinci bokállal kapcsolatosan, amikor is megjegyzi róla: „vagy is szép Mázás“.

Hogy a bokály-edények megnevezésében döntő volt a máz alapján való megkülönböztetés, arra elég ismételten a martonfalvi adatra utalnunk, mikor a bokályok leírása után „paraszt mázu kis kantsó“-ról beszél. De idézhetünk ezzel kapcsolatosan más adatokat is.

Az uzdiszentpéteri udvarház 1679-beli inventálása alkalmával Bajoni János a következőképpen írja le a „leányasszonyok háza“ melletti kamra cserépedényeit:

„Viznek valo, mázos rostás korso nro 5 Fejér bokályos vizes korso nro 2 Kék bokályos vizes korso nro 1 Fejér bokályos kancso nro 3 Kék bokályos kancso nro 2 Fejér bokályos, Fedeles kanna nro 1 Viznek valo paraszt rostas korso nro 9.“

Ugyanez a leltár egy másik helyen a bokály-edények felsorolása után „közönséges mázos fazakat“ emleget. Alvinczi Péter borbereki házának inventáriuma pedig az egyik „boltban“ a következő dolgokat sorolja fel: „Fedeles és fedeletlen bokály, Kannák, Kancsok és korso.“ Még szembetűnőbb a különbség, ha az uzdiszentpéteri leltárnak egy másik felsorolását idézzük: „Tarka bokályos öreggh fazek nro 1; Tarka mázos csupor nro 6.“ Ez utóbbi adat nemcsak azt árulja el, hogy a tarka bokály-edény és a tarka mázas edény között különbség van, hanem azt is, hogy a bokály-készítmények hatására a XVII. század második felében a népi kerámia is túljutott az egyszínű máz használatán.

A fenti adatokból megállapíthatjuk, hogy a XVII. század kerámia-termékei között voltak mázatlan „paraszt“ edények, „paraszt mázu“, vagyis egyszínű barna, zöld mázasak, mintás, tarka mázasak és bokály-edények. Ez utóbbiak leírásakor vagy „szép mázas“ voltakat hangsúlyozzák, vagy éppen ellenkezőleg, a velük együtt előforduló edények, kancsók, korsók paraszt-mázás, mázas jelzőiből következtethetünk, hogy a bokály-edények máz tekintetében ezeknél különbek lehettek. Ha ezt a megállapítást a bokály-kályhára vonatkozóan is érvényesnek fogadjuk el, akkor biztosra állíthatjuk, hogy az ónmáz eljárás meghonosítói, az alvinci habánok készítették őket. Es itt egy érdekes dolgot kell kiemelnünk. Az olasz eredetűnek elfogadott bokály szó széles körben való elterjedéséhez közvetve éppen azok a habán fazekasok járultak hozzá, akiknek anyanyelvében, a németben e szó nem cserép anyagú edényt jelent. E látszólag ellentmondásosnak tűnő megállapításon azonban nem kell csodálkoznunk, mert mint az elején utaltunk rá, maga a szó a habánok betelepedése előtt honosodott meg. Mivel a habán kerámia olaszos igazodása, művészi kivitele révén valószínűleg jobban hasonlított az olasz fajanszokra, mint a hazai fazekasok termékeire, így méltán nyerte el a már magyarrá lett olasz nevet.

A bokály-kályhák a XVIII. század közepétől kezdődően az erdélyi anabaptisták vallási üldözése következtében lassan kikoptak a használatból. A kék-fehér mázas kályhák divatja azonban a habán kerámia eltűnésével sem szűnt meg Erdélyben. Az alvinci telep majdnem másfél százados műkö-

dése alatt megtermékenyítőleg hatott a hazai fazekasságra; fazekasaink igyekeztek utánozni edényeik kecses formáját, finom rajzú mintáit, s tovább készítették a fehér-kék mázas kályhalapokat is. A habán kerámia örökségének népivé válását azonban maguk a habán mesterek is elősegítették. Mária Terézia erős katolizáló törekvései következtében az alvinci telep jórészt szét-szóródott, s elvándorolt fazekasai a szász kerámia-történet tanúsága szerint a népi ízléshez és gyakorlathoz alkalmazkodva, helyenként tovább folytatták tevékenységüket. Ennek eredményeként a kék és tarka virágos kályhacsempék használata széles körben elterjedt, s készítésükkel több fazekasközpont is foglalkozott. A főúri lakások bokály-kályhái végül így jutottak el a népi kerámia kincsesházába.